

محدثان نام‌آور ایرانی در سده‌ی پنجم

چکیده: نقش ایرانیان در شکوفایی تمدن اسلامی برهیچ کس پوشیده نیست؛ رشد علوم اسلامی مرهون تلاش ایرانیان است و نقش عالمان برجسته‌ی ایرانی بر تارک قله‌ی تمدن اسلامی می‌درخشد؛ بسیاری از مفسران، موزخان، متکلمان و محدثان جهان اسلام ایرانی هستند. سده‌ی پنجم هجری از نظر گسترش علوم معقول و فرهنگ اسلامی یکی از اعصار درخشان تاریخ تمدن اسلامی است؛ شایسته است که در میان علوم اسلامی که ایرانیان در آن نقش آفرینی کرده‌اند و در شکل‌گیری آن نقش بسزایی داشته‌اند، به علوم حدیث اشاره کرد. در این مختصر به تلاش ایرانیان در پرورش و گسترش علوم حدیث در سده‌ی پنجم با بررسی بیان احوال محدثان و آثار آنان پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: ایرانیان، محدثان، حدیث، سده‌ی پنجم

دکتر پروین بهارزاده

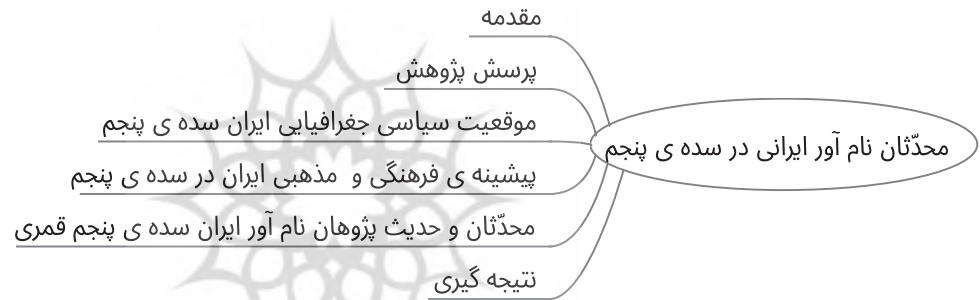
دانشیار علوم قرآن و حدیث
دانشگاه الزهراء ع.ا.س
bahar-p@alzahra.ac.ir

اشرف بخشش

(نویسنده‌ی مسئول)
دانش آموخته‌ی کارشناسی ارشد
علوم قرآن و حدیث
دانشگاه الزهراء ع.ا.س
bakhshesh11@yahoo.com

پیشینه‌ی مقاله

دریافت: ۱۳۹۵/۳/۵
پذیرش: ۱۳۹۶/۶/۱۹

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

در دهه‌های گذشته تأثیر متقابل اسلام و ایران بارها مورد بررسی قرار گرفته است. اگرچه علوم دوره‌ی اسلامی همواره به نام مسلمانان رقم می‌خورد ولی پدیدآورندگان اصلی آن، بیشتر ایرانی بودند و خدماتی که ایرانیان به جهان اسلام داشته‌اند بیش از آن است که به شمار آید، از جمله می‌توان از سیبویه^۱ (م ۱۸۰ ق) مرجع علمای صرف و نحو عرب در مباحث نحوی؛ بنوموسی^۲ (قرن سوم ق) از علمای معروف نجوم، ریاضیات و مکانیک ایرانی؛ ابن قتیبه^۳ (م ۲۷۶ ق) مؤرخ و نحوی بزرگ ایرانی؛ حمزه‌ی اصفهانی (م ۳۵۰-۳۶۰ ق) متبخر در تاریخ و لغت؛ محمد طبری (م ۳۱۰ ق) مفسر و تاریخ نگار ایرانی؛ ابن فقیه همدانی^۴ (ز ۳۴۰ ق) عالم علم جغرافیا؛ زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق) متخصص در علم طب، شیمی و فلسفه؛ شیخ کلینی (م ۳۲۹ ق)، شیخ صدوق (قرن چهارم ق)، شیخ طوسی (م ۴۶۹ ق) و شیخ مفید (۳۳۶-۴۱۴ ق) متخصص در فقه و حدیث و تعداد بی‌شماری دیگر نام برد.

پروژه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. او از بردگان بنی حارث بن کعب بود و در حدود ۷۵۰ سال پیش در شهر بیضای فارس متولد شد. درباره‌ی لقبش، «سیبویه» نقل‌ها متفاوت است: ظاهراً به معنی بوی سیب است، چون بوهای خوشی از آن ساطع می‌شود (حموی (۱۹۶۵ م)، ص ۱۱۵).
۲. سه برادر به نام‌های محمد، احمد و حسن فرزندان موسی بن شاکر، از برجسته‌ترین دانشمندان و مهندسان ایرانی قرن سوم هجری که با مرگ موسی بن شاکر در زمان خلافت مأمون، بنوموسی که خردسال بودند تحت سرپرستی مأمون به فراگیری علوم در بیت الحکمه پرداختند (کولستون، ۱۳۹۰ ش). ج ۱، ذیل بنو موسی) که هر سه در زمان مأمون در گذشتند.
۳. ابو محمد عبدالله بن مسلم قتیبه دینوری (مروی) پدرش مسلم و از اهالی مرو بود (خطیب بغدادی (۱۳۴۹ ق)، ج ۱، ص ۱۷۰).
۴. از آثار او در علم جغرافیا می‌توان به «البلدان» و «مختصر البلدان» اشاره کرد.

۲. پرسش پژوهش

یکی از مباحث علوم اسلامی که ایرانیان در تدوین و گسترش آن نقش بسزایی داشتند حدیث و حدیث پژوهی است. نگارنده، در این نوشتار با بررسی تاریخ حدیث ایران در سده‌ی پنجم هجری، بر آن است تا وضعیت حدیث در ایران را از جهاتی چند، بررسی کرده و نمایی از فعالیت‌های حدیثی ایرانیان در این عصر را ترسیم نماید؛ به این منظور در صد پاسخ‌گویی به این سؤال برآمده است که از میان دانشمندان ایرانی چه کسانی در عرصه‌ی حدیث و علوم مربوط به آن، قلم به دست گرفته‌اند و چه خدماتی انجام داده‌اند؟ نگارنده برای آن که یک فرد را محدث و ایرانی به شمار آورد به چند نکته توجه داشته است:

الف) ملاک محدث شمردن فرد یکی از سه امر است:

- ۱- در کتب تراجم، فهرس و طبقات، نام فرد با وصف محدث ذکر شده باشد.
- ۲- فرد مورد نظر صاحب آثار و تألیفات در عرصه‌ی حدیث و حدیث پژوهی بوده باشد.
- ۳- از آن جا که بیشترین نگارش‌های فقهی قرن سوم تا پنجم هجری، استمرار فقه روایی بود و فقیهان می‌کوشیدند تا بیشتر از آن چه در روایات آمده است مطلبی بیان نکنند (غلامعلی؛ ۱۳۸۶ ش، ص ۱۱۲). فقها نیز در گروه محدثان شمرده شده‌اند.

ب) ملاک ایرانی شمردن فرد نیز یکی از دو امر است:

- ۱- در محدوده‌ی جغرافیایی ایران، قرن پنجم زاده شده باشد و به عبارتی ایرانی الاصل بوده باشد. محدوده‌ی جغرافیای ایران نیز بر اساس نقشه‌ی جغرافیایی ایران در سده‌ی پنجم که توسط سازمان نقشه‌برداری کشور چاپ شده است در نظر گرفته شده است.

- ۲- اگر زادگاهش ایران نبوده ولی عمر مفید خود را به هر دلیلی در ایران گذرانده و منشأ تأثیرات علمی مهم و پایداری

بوده است. برای ورود به بحث ابتدا باید موقعیت سیاسی جغرافیایی ایران سپس پیشینه مذهبی سده‌ی پنجم مورد بررسی قرار گیرد.

۳. موقعیت سیاسی جغرافیایی ایران سده‌ی پنجم

خلافت عباسی، امپراتوری قدرتمند و متمرکزی بود که در سده‌های نخستین بعد از ظهور اسلام شکل گرفت ولی در سده‌های سوم و چهارم با جنبش‌های استقلال طلبانه مواجه گشت در نهایت منجر به تضعیف و تجزیه آن توسط حکومت‌های مستقل و غیر مستقل (ملوک الطوائفی) شد (جوئل کرمر، ۱۳۷۵ ش، ص ۶۸). در سده‌ی چهارم هجری، ایران، دو بخش خاوری و باختری داشت که هر کدام تحت حکومت مستقلی بودند، یکی از این حکومت‌ها - که اواسط قرن چهارم شکل گرفت - آل بویه از دیلمیان بودند و سرزمینشان در جنوب غربی ساحل دریای خزر قرار داشت. از مهم‌ترین ویژگی‌های این قوم می‌توان به طبع خشن و اراده‌ی خلل ناپذیر و مقاوم ایشان در برابر مشکلات اشاره کرد (اصطخری، ۱۹۶۷ م، ص ۲۰۳).

آل بویه (۳۳۴ - ۴۴۷ ق) بر چهار منطقه حکمرانی می‌کردند: ۱- اهواز، ۲- جبال، ۳- فارس، ۴- عراق. قلمرو این دولت از طرف جنوب به دریای هند و خلیج فارس، از طرف شرق به کرمان و کویر خراسان، از طرف شمال به گرگان و طبرستان، و از طرف غرب به آذربایجان، موصل و سرزمین عراق منتهی می‌شد، بزرگ‌ترین پادشاه این سلسله عضدالدوله، توانست میان تمامی نقاط قلمروی تحت سلطه‌ی خویش اتحاد و یکپارچگی ایجاد کند و طبرستان، جرجان، موصل، کرمان، عمان را ضمیمه خاک خود نماید. و بخش خاوری را سامانیان (۲۷۹ - ۳۹۵ ق) که خود را از نسل بهرام چوبین می‌دانستند اداره می‌کردند. ورود نظامیان ترک در سپاه سامانیان، سرانجام به تشکیل دولت ترک غزنویان (۳۸۴ - ۵۲۰ ق) انجامید، اجازه‌ای که جنگ سالاران ترک غزنوی به قبایل ترکمن سلجوقی دادند ورود آنان را به خراسان ممکن ساخت. سرانجام همین ترکمانان توانستند در سال (۴۲۹ ق) سلطان مسعود غزنوی را در نزدیکی مرو (قلب خراسان) شکست داده و قدرت خود را به مدت ۱۵۰ سال در ایران بگسترانند. قلمرو سلجوقیان (۴۲۹ - ۵۹۰ ق) مرو، سرخس، خراسان، نیشابور، هرات،

بلخ سواحل جیحون، ماوراءالنهر، بخارا، خوارزم، عراق بود، سپس در سال (۴۳۳ ق) توانستند گرگان و طبرستان را بدست آورند، آن‌گاه به نهروان، خوزستان، و اصفهان لشکر کشی کردند گویا تنها مصر و شمال آفریقا و بلاد مغرب، در قلمرو حکومت آنان نبوده است و در سال ۴۴۷ دولت آل بویه را از بین بردند (ابن اثیر، ۱۳۷۱ق، ج ۲۲، ص ۳۱۷).

۴. پیشینه‌ی فرهنگی و مذهبی ایران در سده‌ی پنجم

سده‌ی چهارم و پنجم را می‌توان دوره‌ی شکوفایی و شادابی فرهنگی نام نهاد؛ زیرا اگر شاخص شکوفایی فرهنگی در یک جامعه یا دوره، فراوانی اندیشمندان، کتاب‌ها، آثار علمی و کتابخانه‌ها و نیز گستردگی برپایی مجالس بحث و مناظره میان اندیشمندان فرق و مذاهب مختلف تعریف شود، به حق، این دوره در قله‌ی بلند این شاخص‌ها قرار دارد. در زمینه‌های مختلف علمی و دینی، اندیشمندان بسیاری در این دوره می‌زیستند. ریاضیات، ستاره‌شناسی، طب، فلسفه، تاریخ، شعر، کتاب‌شناسی، حدیث، فقه و اصول فقه، رجال، کلام و تفسیر، مهم‌ترین و بارونق‌ترین دانش‌های این دوره بوده‌اند (رحمتی، ۱۳۸۹ش، ص ۱۶). تاریخ دینی ایران در قرن پنجم هم‌زمان با دوره‌ی سلجوقی به سه بخش عمده تخصصی یافت: ۱. مذهب اهل تسنن ۲. اندیشه‌های شیعه ۳. تصوف. سنگر مذهب اهل تسنن عمدتاً مشرق ایران بود، در صورتی که مراکز شیعه عموماً در عراق عجم و طبرستان (خصوصاً قم، ری، آوه) قرار داشت. قزوینی درالانقض می‌نویسد: «معلوم است که در شهر قم همه شیعه‌اند... و کاشان (بحمدالله و منه) منور و مشهور بوده ... اما شهر آبها گرچه شهری است کوچک (بحمدالله و منه) بقعه‌ای بزرگوار است از شعار مسلمانی و شریعت مصطفوی و سنت علوی ... اما ورامین اگرچه دهی است به منزلت از شهرها باز نماند، از آثار شریعت و انوار اسلام ... اما ساری و ارم معلوم است که همیشه دارالملک و سریرگاه ملوک مازندران بوده است ... اما سبزوار (بحمدالله منه) هم محل شیعت است هم؛ اسلام. آراسته به مساجد نیکو و مدارس نورانی» (قزوینی، ۱۳۵۸ش، ص ۱۹۴). «هم‌چنین خراسان و ماوراءالنهر و بخشی از عراق در کلام حنفی و معتزلی بودند، آذربایجان تا مرزهای آناتولی و همدان، اصفهان، ساوه و قزوین مذهب شافعی داشتند، نواحی لرستان، خوزستان، کرج، گلپایگان، بروجرد و نهاوند پر از مشبهه یا مجسمه بود و مازندران، قم، کاشان و آوه پیرو مذهب شیعه بودند. دوره‌ی گرایش ایران به اسلام و اسلامی شدن این سرزمین تقریباً در سده‌ی پنجم خاتمه یافت.

مؤلف تبصره العلوم هفت نحله‌ی سنی را در ایران بر می‌شمرد: ۱- داودی، ۲- حنفی، ۳- مالکی، ۴- شافعی، ۵- حنبلی، ۶- ثوری، ۷- راهوی و قزوینی در کتاب النقص می‌گوید: از فرق متعدد شیعه تنها چهار فرقه در این دوره در ایران اهمیت خود را هم‌چنان حفظ کرده است: ۱- نصیری، ۲- زیدیه، ۳- اسماعیلیه، ۴- امامیه. در نیمه‌ی دوم سده‌ی پنجم قمری در ماوراءالنهر، خراسان و عراق مشایخ بزرگ صوفیه به سر می‌بردند که هر یک در خانقاهی کوچک سرگرم عبادت، مراقبه و تربیت شاگردان جدید بودند» (ر.ک. آ. باسانی، ۱۳۸۰ش، تاریخ ایران کمبریج، ۲۷۱-۲۷۹).

۵. محدثان و حدیث پژوهان نام‌آور ایران سده‌ی پنجم قمری

ایرانیان که در سده‌ی پنجم در نشر و گسترش حدیث گام برداشتند، به سادگی قابل شمارش نیستند از این رو تنها به اختصار از برخی چهره‌های شاخص در عرصه‌ی حدیث پژوهی و آثار و تألیفات ایشان نام برده می‌شود.

۱.۵. آمدی 'عبد الواحد (م ۵۱۰ ق/ ۱۱۱۶ م)

ابوالفتح، عبد الواحد بن محمد محفوظ بن عبد الواحد تمیمی (آمدی، تاج‌الدین، ناصح‌الدین) عالم امامی، محدث، قاضی که اثرش «غرر الحکم و درر الکلم من کلام امیر المؤمنین علیه السلام» می‌باشد (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۸، ص ۱۳۳؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۱۶، ص ۳۸؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۵، ص ۱۷۰؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۱، ص ۶۲؛ آقابزرگ، بی‌تا، طبقات اعلام الشیعه «ششم»، ص ۱۶۹؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۲، ص ۷؛ دهخدا، ۱۳۴۱ ش، «ابوالفتح»، ص ۷۰۶؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۸۱؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۶، ص ۲۱۳).

۱. منطقه بین‌النهرین علیا در بین شهرهای دجله و فرات قرار دارد که به آن جزیره می‌گویند. از جمله شهرهای جزیره می‌توان موصل، خزان، رقه، رأس‌العین، خرتیرت، آمد، مِبا ما رقی، جزیره ابن عمر، ما ردین، دوتیسیر، نصیبین، سنجار، عریان، حصن کیفا، برقعید، اربل و ثمانین را نام برد. جزیره به سه دیار تقسیم می‌شود که آنها را به نام سه قبیله بکر، ربیع و مُصَر که در زمان ساسانیان به آنجا کوچانده شدند؛ به ترتیب به دیار بکر، دیار ربیع و دیار مضمی نامیدند (دهخدا ۱۳۴۱ ش). ذیل جزیره در دوران ضعف عباسیان منطقه بین‌النهرین جزء قلمرو سلاطین آل بویه و سپس سلجوقیان محسوب می‌شده است.

۲.۵. انصاری آملی ابن فورک (۳۳۰- ۴۰۶ ق/ ۹۳۹-۱۰۱۵ م)

ابوبکر، محمد بن حسن بن فورک انصاری آملی مشهور به ابن فورک ایشان متکلم، محدث شافعی و مؤسس مدرسه‌ی انصاریه (معروف به مدرسه ابن فورک) در نیشابور در سده‌ی چهارم و پنجم بود. ابوالقاسم قشیری، از جمله مهم‌ترین شاگردان وی بود. او سال‌های بیشتر عمرش را در نیشابور گذارند. آثار او «مشکل الحدیث و غریبه»، «اسماء الرجال»، «التفسیر» است (ذهبی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۷، ص ۲۱۴/ ج ۱۷، ص ۲۱۶؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۹، ص ۲۰۸؛ دانش‌نامه ایران و اسلام، ج ۶، ص ۷۶۷).

۳.۵. آوی (آبی) ابو سعد (م ۴۲۲ ق/ ۱۰۳۱ م)

ابو سعد، منصور بن حسن بن حسین مشهور به آوی فقیه، محدث، شاعر، تاریخ‌نگار و وزیر آل بویه اوایل قرن پنجم هجری است. شاگردانی چون عبدالرحمن مفید نیشابوری را تربیت کرد. می‌توان از آثار او «تاریخ ری»، «نثرالدرر» در ۷ جلد، «نزه الادب»، «الانس والعرس» نام برد (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۱۰، ص ۱۳۸؛ حرعاملی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۲۶؛ زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۷، ص ۲۹۷).

۴.۵. ابن برهون حسن (۴۳۳-۵۲۸ ق/ ۱۰۴۱-۱۱۳۳ م)

ابو علی، حسن بن ابراهیم بن علی فارقی، فقیه شافعی، متولد در میا فارقین، متوفی در واسط است. از شیخ ابوالحسن شیرازی و شیخ ابونصر بن صباغ اخذ علم نمود. آثارش را: «الفوائد علی المهدب للشیرازی» و «الفتاوی» می‌توان نام برد (زرکلی، ۱۹۸۶ م، ج ۲، ص ۱۹۲؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۳، ص ۸۴؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۴، ص ۲۷۳؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۳، ص ۳؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۳، ص ۱۹۵).

۵.۵. ابن شاذان احمد (قرن پنجم هجری/ یازدهم میلادی)

ابوالعباس، احمد بن علی بن حسن قاضی، محدث، فقیه امامی و اهل قم بود. نجاشی از طریق پسر او محمد (ابن

شاذان) از وی روایت می‌کند. از آثار او که می‌توان نام برد: «الامالی» و «زادالمسافر» (امین، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۳۹؛ حرعاملی، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۱۸؛ آقابزرگ، ۱۳۶۱ش، ج ۱۲، ص ۷؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۶۲؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۸، ص ۴۲؛ آقا بزرگ، بی‌تا، طبقات اعلام الشیعه، «چهارم»، ص ۳۳).

۶.۵. ابن شاذان قمی (م حدود ۴۲۵ ق / ۱۰۳۳ م)

محمد بن احمد بن علی بن حسن (حسین) بن شاذان (شاذان) معروف به ابن شاذان قمی؛ فقیه، محدث و متکلم (پسر احمد بن شاذان) که آثارش عبارتند: «إيضاح دفائن النواصب»، «ردّ الشمس علی أمير المؤمنين عليه السلام»، «المناقب»، «کتاب بستان الکرام» (امین، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۱۰۱؛ حرعاملی، بی‌تا، ج ۲: ۲۴۱؛ النجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۸۵).

۷.۵. ابن خاضبه محمد (م ۴۸۹ ق / ۱۰۹۶ م)

محمد بن احمد بن عبدالباقی بغدادی^۱، دقائق انصاری مارستانی (ابن خاضبه) محدث، قاری که از راه کتابت حدیث امرارمعاش می‌کرد. از آثار او «اجزاء» و «امالی» در حدیث است (مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۷، ص ۴۹۲؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۸: ۲۷۳).

۸.۵. ابن صباغ محمد (۴۰۰-۴۷۷ ق / ۱۰۰۹-۱۰۸۴ م)

ابو نصر، محمد بن عبدالواحد بغدادی (عبد السید، ابن صباغ، بیح) فقیه شافعی، محدث و متوفی در بغداد است. فقه شافعی را از ابو حامد اسفراینی فرا گرفت و از مشایخ خطیب بغدادی بوده است. آثارش «الطریق السالم»، «الکامل فی الخلاف» می‌باشد (مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۸، ص ۶۷؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۲۶۴).

۱. ر.ک. پیشینه‌ی سیاسی ایران در سده‌ی پنجم. بغداد از سال ۴۲۹ در قلمرو سلاطین ایرانی آل بویه بوده است.

۹.۵. ابن غضائری (م حدود ۴۱۳ - ۴۱۸ ق/ ۱۰۲۲-۱۰۲۷ م)

ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن ابراهیم غضائری؛ محدث و رجالی و اهل واسط^۱ بود و نزد پدرش که از فقهای شیعه بود به تحصیل علم پرداخت و ظاهراً در بغداد می‌زیسته است. می‌توان از آثار او به کتاب «فی قول أمير المؤمنين عليه السلام»، «ألا أخبركم بخير هذه الأمة»، «كشف التمويه والغمة»، «التسليم على أمير المؤمنين عليه السلام بإمرة المؤمنين»، «عدد الأئمة و ما شذ على المصنفين في ذلك»، «مناسك الحج»، «يوم الغدير»، «الرد على الغلاة و المفوضة»، «مواطن أمير المؤمنين عليه السلام»، «فضل بغداد»، «تكملة رسالة أبي غالب الزراري»، «الرجال»، (الضعفاء) اشاره کرد (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۶، ص ۸۳؛ حرعاملی، بی تا، ج ۲، ص ۹۴؛ ۱۵؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۲، ص ۳۱۲؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۴، ص ۲۴۶؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۲، ص ۹۶؛ دهخدا، «حسین»، ص ۶۶؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۲۵؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۲، ص ۱۲۵).

۱۰.۵. ابن اللبان (م ۴۴۶ ق/ ۱۰۵۴ م)

ابو محمد، عبدالله بن محمد عبد الرحمن بن تمیمی اصفهانی؛ فقیه شافعی متولد و متوفی در اصفهان، ساکن در بغداد از مشایخ خطیب بغدادی بوده است. آثار او عبارتند از: «تهذیب الادب»، «القضاء للخصاف»، «درر الغواص فی علوم الخواص» (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۴، ص ۲۶۰؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸، ص ۱۷۸؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۶، ص ۱۲۵).

۱۱.۵. ابن ما کولا علی (۴۲۳-۴۷۵ ق/ ۱۰۳۲-۱۰۸۲ م)

ابونصر، علی بن هبة الله بن علی عجلی (ابن ما کولا، سعد الملک) محدثی شهیر و متبحر در علم رجال بود. در عُکَبْرَا^۲ متولد، در خراسان درگذشت. محدثان معروفی چون ابن بشران، ابوطیب طبری و قشیری از استادان وی بودند. آثار او «اکمال المختلف و المؤلف من اسماء الرجال» و «مفاخرة القلم» و «السیف و الدینار» است (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۵،

۱. علت آن که این شهر را واسط گفته‌اند این است که فاصله آن با چهار شهر بصره، کوفه، اهواز و بغداد پنجاه فرسخ است. ساکنان آن مردمی مخلوط از عجم و عرب

می‌باشند (حموی، ۱۹۶۵ م، ج ۵، ص ۳۴۷).

۲. عُکَبْرَا: شهری دره فرسخی بغداد (شمال شرقی) و جایگاهی آبادان (همان، ج ۱۴۲: ۴)

ص ۱۸۳؛ دانش‌نامه ایران و اسلام، ص ۸۲۵؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸، ص ۱۸۵؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱، ص ۳۹۹؛ دهخدا، ۱۳۴۱ ش، «علی»، ص ۱۲۸؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۷، ص ۲۵۷).

۱۲.۵. ابن منده یحیی (۴۳۴-۵۱۱ ق/۱۰۴۳-۱۱۱۸ م)

ابو زکریا، یحیی بن عبد الوهاب بن محمد عبدل اصفهانی (ابن منده)؛ مؤرخ، محدث او متولد و متوفی در اصفهان است. آثارش عبارتند از: «تاریخ اصفهان»، «الصحيحين» در حدیث و «مناقب الامام احمد ابن حنبل» (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۹، ص ۱۹۴؛ دانش‌نامه ایران و اسلام، ص ۸۷۸؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸، ص ۲۳۴؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱، ص ۴۲۷؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۳، ص ۲۱۰).

۱۳.۵. ابوذر هروی عبدالله (م ۴۳۴ ق/۱۰۴۲ م)

عبدالله بن احمد بن محمد انصاری، مالکی، محدث که در سرخس، بلخ، مرو و بصره استماع حدیث نمود. آثارش: «تفسیر قرآن المجید»، «المستدرک علی الصحيحين» که مستدرکات صحیح مسلم و صحیح بخاری است، «معجم الشيوخ و المناسک» (مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۷، ص ۱۰۹؛ دهخدا، ۱۳۴۱ ش، «ابوذر»، ص ۴۵۴).

۱۴.۵. اسفراینی ابراهیم (۴۱۸ ق/۱۰۲۷ م)

ابو اسحق، ابراهیم بن محمد بن ابراهیم نیشابوری، فقیه شافعی، متکلم و اصولی بود. وی در نیشابور درگذشت. از آثار او جامع در اصول دین، رساله‌ای در فقه و الرد علی الملحدین می‌باشد (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۱: ۵۹؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۱: ۱۶۶؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۱: ۱۱۸؛ دهخدا، ۱۳۴۱ ش، «ابواسحق» ۳۶۷؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۸۳: ۱).

۱۵.۵. اصفهانی ابن مردویه (۳۲۳-۴۱۰ ق/۹۳۵-۱۰۱۹ م)

ابوبکر، احمد بن موسی بن مردویه اصفهانی (حافظ) محدث، مفسر و مؤرخ ایرانی که از آثار او «المستخرج علی الصحيح بخاری»، «التاریخ» در مورد تاریخ اصفهان، «تفسیر قرآن» یا «تفسیر کبیر» معروف به تفسیر ابن مردویه و

«الامالی» در سیصد مجلس است (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۱، ص ۲۴۶؛ سرگین، ۱۴۰۳ق، ج ۱/ب، ص ۴۶۲؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۸، ص ۲۰۰؛ قمی، ۱۳۶۸ش، ج ۱، ص ۴۰۶؛ دهخدا، ۱۳۴۱ش، «احمد»، ص ۱۳۷؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۳۸؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۹۰).

۱۶.۵. اصفهانی ابو نعیم (۳۲۶ - ۴۳۰ ق/ ۹۳۵-۱۰۳۹ م)

ابو نعیم، احمد بن عبد الله بن اسحاق اصفهانی، محدث و رجال شناسی ثقه، حافظ و عالی‌الاسناد بود و بیش از ۲۹ کتاب تألیف کرده است. معروف‌ترین آثار ابو نعیم، عبارتند از: «حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء»، «ذکر أخبار إصبهان»، «کتاب الضعفاء»، و «طبقات المحدثین»، «الأربعین حدیثاً فی الأمر المهدی» و کتاب «طب النبی» او شامل مجموع احادیثی در مورد طب است (ذهبی، ۱۴۱۳ قریالجماد ۱۷: ۴۵۳؛ امین، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۴۳۸).

۱۷.۵. بیهقی احمد (۳۸۴ - ۴۵۸ ق/ ۹۹۴-۱۰۶۶ م)

ابوبکر، احمد بن حسین بن علی خسرو جردی، معروف به بیهقی، محدث و فقیهی خوش ذوق، فهیم، قانع، زاهد و جامع حدیث و فقه بود (دبیری، ۱۳۵۴ش، ص ۱۶۳). در نیشابور به دنیا آمد و در همان جا هم درگذشت. جهت کسب حدیث به بغداد، کوفه و مکه سفر کرد. وی در مدرسه‌ی نیشابور به تدریس فقه شافعی اشتغال داشت. و فتوای فقه شافعی را در ۱۰ مجلد تحت عنوان «معرفة السنن و الآثار» تألیف نمود. در شمار تألیفات وی، ۲۷ اثر به چشم می‌خورد که شاید بیش از اینها بوده باشد. «السنن الکبری»، «شعب الإیمان»، «اسماء و الصفات»، «دلایل النبوه و الادب» در حدیث از آثار معروف اویند (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۱: ۱۱۲؛ سرگین، ۱۴۰۳ق، ج ۱/ب، ص ۲۴۰؛ امین، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۵۶۸؛ خوانساری، ۱۳۴۹ش، ج ۱، ص ۲۵۱؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۳۰۸؛ قمی، ۱۳۶۸ش، ج ۲، ص ۱۱۴؛ دهخدا، ۱۳۴۱ش، ج «احمد»، ص ۱۱۴۷؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۰۶).

۱۸.۵. برقانی احمد (۳۳۶-۴۲۵ ق/۹۴۸-۱۰۳۴ م)

ابوبکر، احمد برقانی خوارزمی، فقیه شافعی، محدث، قرآن‌پژوه، نحوی، معروف به حافظ کبیرکه در برقان در ساحل شرقی جیحون متولد و در بغداد سکنی گزید. وی از مشایخ خطیب بغدادی بوده است. از آثار وی «مسند»ی است که جامع تمامی احادیث «صحيح بخاری» و «صحيح مسلم» است. او احادیث سفیان ثوری وشعبه و ایوب و دیگران را نیز جمع‌آوری کرده است (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۲، ص ۲۰۵؛ سرگین، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ۱/ب، ص ۴۷۴؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۱، ص ۲۴۸؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۲، ص ۷۸؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۷۴).

۱۹.۵. بغوی فزّاء (۴۳۳-۵۱۶ ق/۱۰۴۲-۱۱۲۵ م)

ابومحمد، حسین بن مسعود، مفسّر، محدث و فقیه شافعی زادگاهش را بَغ یا بَغشور^۱ گفته‌اند. تألیفاتش در حدیث، کتاب وی «مصایب» یا «مصایب السنة» است که شهرت بغوی بیش‌تر به سبب تألیف آن است. بغوی کتابی به نام «شرح السنة» نیز نوشته که مجموعه‌ی بزرگی در حدیث است؛ قدیم‌ترین منبعی که نام آن را آورده «معجم البلدان» یاقوت حموی است (یاقوت حموی، ۱۹۶۵ م، ج ۱، ص ۶۹۵). اثر دیگر او «الجمع بین الصحیحین» است، «الانوار فی شمائل النبی المختار» یا «ارشاد الانوار فی شمائل النبی المختار»، «الکفایة فی الفروع یا الکفایة فی الفقه»، «ترجمة الاحکام»، «الاربعون الحدیثا»، «شرح جامع ترمذی» و «معجم الشیوخ» یا «المعجم» از آثار او هستند (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۲، ص ۲۵۹؛ ابن خلکان، ۱۳۶۴ ش، ج ۲، ص ۱۳۷).

۲۰.۵. بنتا الشیخ (قرن پنجم هجری/ یازدهم میلادی)

شیخ طوسی دو دختر داشته که دارای علم و فضل بوده و در این باب مورد ستایش پدر بوده‌اند. یکی از آنها جده‌ی مادری ابن ادریس و دیگری جده‌ی مادری ابن طاووس احمد بن موسی بن جعفر و علی بن موسی بن جعفر می‌باشند.

۱. بَغشور، نام شهری تاریخی در خراسان قدیم، بین هرات و مرو (حموی، ۱۹۶۵ م، ج ۷: ۴۵۷).

هردوی آنها در روایت کردن مصنفات پدر و برادرشان اجازه داشته‌اند (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۳، ص ۶۰۷؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۸۱).

۲۱.۵. بنت البقال خدیجه (م ۴۳۷ ق/ ۱۰۴۵ م)

امه سلمه، خدیجه بنت موسی بن عبد الله زنی واعظ، صالح و محدث از مشایخ روایت خطیب بغدادی بود و خودش از ابو حفص بن شاهین روایت کرده است و در مقبره‌ی شونیزیه^۱ مدفون گردید (مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸، ص ۳۶۰).

۲۲.۵. بنت المرتضی (قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی)

بنت المرتضی دختر سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶ ق) عالمه‌ی فاضله که کتاب نهج البلاغه را از عموی خود سید رضی روایت کرده، شیخ عبدالکریم بغدادی نیز از او روایت کرده است (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۳، ص ۶۰۷)، (مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸، ص ۳۶۶).

۲۳.۵. بنت سید بن طاووس فاطمه (م ۴۶۴ ق/ ۱۰۷۱ م)

فاطمه بنت علی بن موسی بن جعفر طاووسیه حسینی. زنی عالم و فاضل بود و در روایت کردن امالی شیخ از پدرش اجازه داشت (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۸، ص ۳۹۰؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸، ص ۳۶۳).

۲۴.۵. ثعلبی احمد (م ۴۲۷ ق/ ۱۰۳۵ م)

ابو اسحاق، احمد بن محمد بن ابراهیم بن ثعلبی (ثعالبی) فقیه، مفسر، محدث، واعظ و ادیب که متولد در نیشابور است. تألیفات او شامل: «عرائس المجالس»، «الکشف و البیان فی تفسیر القرآن» که به تفسیر ثعلبی معروف است و ربیع المذکرین (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۱، ص ۲۰۵؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۱۵، ص ۲۴۲؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۱، ص ۲۴۵؛

۱. مقبره‌ای است در سمت مغرب بغداد که تعداد کثیری از صالحین در آن مدفون هستند (حموی، ۱۹۶۵ م، ج ۳، ص ۳۷۴).

مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۳۶۷؛ قمی، ۱۳۶۸ش، ج ۲، ص ۱۳۱؛ دهخدا، ۱۳۴۱ش، «احمد»، ص ۱۴۷۵؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۶).

۲۵.۵. جرجانی حمزه (م ۴۲۷ ق/ ۱۰۳۶ م)

ابوالقاسم، حمزه بن یوسف بن ابراهیم سهمی، جرجانی ایشان اهل سنت، مورّخ، محدّث و متولد در گرگان متوفی در نیشابور است. آثارش: «تاریخ جرجان»، «معرفة علماء اهل جرجان»، «معجم شیوخه»، «کتاب الاربعین فی فضائل العباس» می‌باشد (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۲، ص ۳۱۴؛ خوانساری، ۱۳۴۹ش، ج ۵، ص ۹۱؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۴۰۱؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۸۲).

۲۶.۵. حاکم نیشابوری (۳۲۱ - ۴۰۵ ق/ ۹۳۰-۱۰۱۴ م)

محمد بن عبدالله، مشهور به «ابن البیح»، فقیه، قاضی، محدّث، حافظ قرآن و از فقها و محدّثین بزرگ نیشابور بود. گویند که وی نخستین کسی است که «علم درایه» را وضع نمود و کتاب «معرفة علوم الحدیث» را در آن موضوع تألیف کرده است (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۷، ص ۱۰۱؛ امین، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۳۹۱؛ سرگین، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ب ۴۵۴/۱؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ش، ج ۲، ص ۱۹۹، ج ۳، ص ۲۹۳؛ خوانساری، ۱۳۴۹ش، ج ۷، ص ۳۴۲؛ مدرس، ۱۳۷۴ش، ج ۷، ص ۴۲۷؛ آقابزرگ، بی‌تا، پنجم، ص ۶۷؛ قمی، ۱۳۶۸ش، ج ۲، ص ۱۷۰؛ دهخدا، «ابن بیح»، ص ۲۹۶؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۲۳۸). برخی از تألیفات او عبارت است از: «اصول علم الحدیث»، «الا کلّیل فی الحدیث»، «الامالی»، «تاریخ نیشابوری» یا «تاریخ علمای نیشابور»، «تخریج الصحیحین»، «فضائل فاطمة الزهراء»، «المستدرک علی الصحیحین». برخی مورخان، مانند سبکی حاکم نیشابوری را از علمای اهل تسنن دانسته‌اند (سبکی، ۱۹۷۶م، ج ۴، ص ۱۶۱). ولی جمعی از علمای سنی و شیعه به تشیع وی تصریح نموده‌اند، مانند: علامه آقا بزرگ تهرانی که در الذریعه فهرست مؤلفات شیعه را بر می‌شمارد، تألیفات وی را نام برده است (آقابزرگ، ۱۳۶۴ش، ج ۱۶، ص ۲۶۱). محدث حرّ عاملی کتاب تاریخ نیشابوری او را از کتاب‌های قابل اعتماد شیعه دانسته و صاحب ریاض نیز او را از علمای شیعه بر شمرده است (مدرس، ۱۳۷۴ش، ج ۷، ص ۴۲۷).

۲۷.۵. خزاعی ابو بکر نیشابوری (زنده در ۴۰۶ ق- ۱۰۱۵ م)

ابو بکر، احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی (خزاعیّ الولاء)، فقیه و محدّث، اخباری که از قبیله‌ی خزاعه بود و در ری ساکن شد؛ ولی به این قرینه که وی را «قمی» خوانده‌اند و نیز به قرینه مشایخ بغدادی او مانند: سید رضی (م ۴۰۴ ق)، سیدمرتضی (م ۴۳۶ ق) و شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) می‌توان گفت که وی مدّتی در قم و شاید بغداد نیز سکونت کرده است (بابویه الرازی، ۱۳۶۶ ش، ج ۳۲، ص ۱۳۶۶). ابو بکر نیشابوری، در زمینه‌های گوناگون فقه، سنن، احادیث خاص و موضوعات پراکنده، کتاب‌هایی نگاشت که همگی نایاب اند: «الأمالی»، «عیون الأحادیث»، «کتاب السنن»، «الروضة فی الفقه»، «المفتاح فی الأصول»، «المناسک» (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۲، ص ۵۱۲؛ حرعاملی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۱؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۲، ص ۳۰۷؛ ج ۱۱، ص ۲۸۱؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۲، ص ۳۱۴؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۱۲۷؛ دهخدا، ۱۳۴۱ ش، «احمد»، ص ۱۱۷۴؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۱، ص ۱۹۹).

۲۸.۵. خزاعی محمد (زنده در ۴۴۴ ق/ ۱۰۵۳ م)

ابوسعید، محمد بن احمد بن حسین خزاعی نیشابوری (شیخ مفید) عالم امامی، تمام تألیفاتش را از ابوالفتح رازی به واسطه‌ی پدرش از خود مؤلف روایت کرده است. از آثارش به: «الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین»، «کتاب المولی»، «الروضة الزهراء فی تفسیر فاطمة الزهراء» می‌توان اشاره کرد (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۹، ص ۷۱؛ حرعاملی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۴۰؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۱۳۴؛ آقابزرگ، بی‌تا، طبقات اعلام الشیعه، «پنجم»، ص ۱۴۹؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۸، ص ۲۵۲).

۲۹.۵. خطیب بغدادی (۳۹۲ - ۴۶۳ ق/ ۱۰۰۲-۱۰۷۱ م)

ابوبکر، احمد بن علی بن ثابت بغدادی، فقیه شافعی، محدّث، مورّخ، که در زیجان عراق متولد شد و در بغداد درگذشت. در این شهر به کسب علم و استماع حدیث پرداخت و به مکه، بصره و دینور نیز سفر کرد. چندی نیز در دمشق و صور و طرابلس اقامت گزید. معروف‌ترین آثارش عبارتند از: «تاریخ بغداد»، «الکفایة فی معرفة أصول علم الروایة»، «آداب

السامع و الشيخ»، و «شرف أصحابه الحديث»، «البخلاء و الفقيه و الالمتفقه» (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۱، ص ۱۶۶؛ خوانساری، ۱۳۴۹ش، ج ۱، ص ۲۸۴؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۲، ص ۱۴۴؛ قمی، ۱۳۶۸ش، ج ۲، ص ۲۰۷؛ دهخدا، ۱۳۴۱ش، «احمد» ص ۱۲۲۶؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳).

۳۰.۵. خلال ابو محمد (م ۴۳۹ ق/ ۱۰۴۸ م)

ابو محمد، حسن بن محمد خلال، محدث، حافظ و قاری وی اهل بغداد بود. او از کسانی چون احمد بن جعفر قطیعی، محمد بن عباس جبویه، محمد بن مظفر، ابوبکر بن شاذان، ابوبکر محمد بن اسماعیل و راق و ابو الحسن دارقطنی حدیث روایت کرده است. هم‌چنین افرادی مانند: خطیب بغدادی، علی بن عبدالواحد دینوری، مبارک بن عبدالجبار صیرفی، محمد بن عمر حفص کوفی و ابو سعد احمد بن طیوری از او روایت کرده‌اند. از آثار اوست: «مسند» ی بر صحیحین، «اخبار الثقلاء و المجالس العشر» (امالی) (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۷، ص ۵۹۳)؛ زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۲، ص ۲۱۳)

۳۱.۵. خلعی علی (۴۰۵-۴۹۲ ق/ ۱۰۱۴-۱۰۹۹ م)

ابوالحسن، علی بن حسن بن حسین خلعی؛ فقیه شافعی، محدث، او اصلاً از موصل، متولد و متوفی در مصر است. در روایت حدیث متبحر بود. از آثارش می‌توان به: «خلعیات»- کتاب معروفی در حدیث که احمد بن حسین شیرازی آن را جمع‌آوری کرده است - و «الفوائد» در حدیث اشاره کرد (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۵، ص ۸۲؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۲، ص ۱۵۷؛ قمی، ۱۳۶۸ش، ج ۲، ص ۲۱۹؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۶۲).

۳۲.۵. دوریستی جعفر (زنده در ۴۷۳ ق/ ۱۰۸۹ م)

ابو عبدالله، جعفر بن محمد بن احمد بن عیسی و معروف به جعفر دوریستی؛ محدث، فقیه و متکلم که در قریه‌ی دوریست از توابع ری سکونت داشت. با شیخ طوسی و خواجه نظام الملک معاصر بود و از صدوق توسط پدرش و از مفید، سیدمرتضی و سیدرضی بلاواسطه روایت کرده و نزد ایشان تلمذ نموده است. آثارش عبارتند از: الکفایة (الکفایة

فی العبادات)، الاعتقاد (الاعتقادات)، عملٌ یومٌ و لیلۃ، الحُسنی، الردّ علی الزیدیه (النقض، ۱۰۸ - ۱۰۹؛ امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۴، ص ۱۵۱؛ حرعاملی، بی تا، ج ۲، ص ۵۳؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۲، ص ۲۲۵؛ طوسی، بی تا، ص ۴۵۹؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۲، ص ۱۷۴؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۲۳۷؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۲، ص ۲۳۳؛ دهخدا، ۱۳۴۱ ش، «ابو عبد الله» ص ۵۹۸؛ ابن شهر آشوب، بی تا، ص ۳۲؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۳، ص ۱۴۴).

۳۳.۵. رازی عبد الجبار (اواخر قرن پنجم/ یازدهم میلادی)

ابوالوفاء، عبد الجبار بن عبدالله بن علی قاری، رازی (مفید) عالم امامی، فقیه که ساکن در ری و از تلامیذ شیخ طوسی و قاضی ابن البرّاج بوده و تألیفات شیخ طوسی را از خود ایشان فرا گرفته است و خود نیز تدریس می‌کرد. آثارش مصنفات بسیاری در فقه به زبان عربی و فارسی داشته که همه را شیخ ابوالفتوح رازی از خودش روایت می‌کند (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۷، ص ۴۳۳؛ حرعاملی، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۲؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۵، ص ۳۶۰؛ ج ۲، ص ۲۵۸؛ آقابزرگ، بی تا، طبقات اعلام الشیعه «ششم»، ص ۱۵۲؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۳، ص ۱۹۹).

۳۴.۵. سلار دیلمی حمزه (م ۴۶۳ ق/ ۱۰۷۱ م)

ابویعلی، حمزه بن عبدالعزیز دیلمی، طبرستانی اوفقیه امامی، ساکن بغداد و متوفی در قریه‌ی خسرو شاه (چهار فرسنگی تبریز) نزد شیخ مفید، علم الهدی و سیدمرتضی تلمذ نمود و خود از مشایخ روایت ابو علی طوسی بوده و منسب ریاست مذهبی را نیز در حلب داشته است. آثارش: المراسم العلویة فی الاحکام نبویة، الفرائض است (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۲، ص ۳۰۹؛ حرعاملی، بی تا، ج ۲، ص ۱۲۷؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۱، ص ۷۳؛ ج ۱، ص ۸۳؛ ج ۲، ص ۲۹۸؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۲، ص ۳۷۰؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۳، ص ۵۰؛ آقابزرگ، بی تا، طبقات اعلام الشیعه «پنجم» ص ۸۶؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۲، ص ۲۳۸؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۷۹).

۳۵.۵. سَمَان اسماعیل (م ۴۴۷ ق/ ۱۰۵۵ م)

ابوسعید، اسماعیل بن علی بن حسین رازی (ابن سَمَان) معتزلی، فقیه، محدث، مفسر، متکلم و متوفی در ری بوده، حدود چهار هزار نفر در نزد وی تلمذ نموده‌اند. آثارش عبارتند: «سفينة النجاة»، تفسیر ده جلدی، «الرياض» در حدیث (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۱، ص ۳۱۶؛ امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۳، ص ۳۸۹؛ حرعاملی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۹؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۳، ص ۱۰۵؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۱، ص ۱۱۳؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۷، ص ۵۷۲؛ دهخدا، ۱۳۴۱ ش، ج «اسماعیل»، ص ۲۵۲؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۸۱).

۳۶.۵. سمعانی محمد (۴۶۶-۵۱۰/ ۱۰۷۴-۱۱۱۶ م)

ابوبکر، محمد بن منصور بن عبدالجبار تمیمی سمعانی مروزی. عالم، فقیه، محدث شافعی که آثارش «الامالی» در حدیث و وعظ است (زرکلی، ۱۹۸۶ م، ج ۷، ص ۳۳۲؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۳، ص ۷۶؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۲، ص ۲۳۲؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۵۲).

۳۷.۵. شیرازی ابراهیم (۳۹۳-۴۷۶ ق/ ۱۰۰۳-۱۰۸۲ م)

ابواسحاق، ابراهیم بن علی بن یوسف فیروز آبادی، شیرازی (جمال‌الدین). فقیه شافعی، صوفی، مدرّس، متولد و بزرگ‌شده در فیروز آباد و متوفی در بغداد می‌باشد، وی نزد ابو حاتم قزوینی و ابوطالب طبری شاگردی کرد و مناظراتی علمی با امام الحرمین جوینی و امام محمد غزالی داشته است. آثارش عبارتند: «التنبیه فی الفقه»؛ «المهذب فی المذهب»؛ «اللمعة فی الاصول الفقه» و «طبقات الفقها» (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۱، ص ۴۴؛ سرگین، ۱۴۰۳ ق، ج ۴، ص ۱/۲۴۹؛ دانش‌نامه ایران و اسلام، ص ۹۳۷؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۱، ص ۱۷؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۷، ص ۱۱؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱، ص ۷؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۶۸).

۳۸.۵. شیرویه دیلمی همدانی (۴۴۵-۵۰۹ ق/۱۰۵۳-۱۱۱۵ م)

ابوشجاع شیرویه، دیلمی همدانی، حافظ، محدث و مؤرخ که وی را از طبقه متوسط محدثان شمرده‌اند. از آثار وی: «تاریخ همدان»، «فردوس الاخبار»، حاوی ده هزار حدیث که سیوطی «جامع صغیر» خود را به این روش تألیف داده و «ریاض الانس لعلاء الانس فی معرفه احوال النبی ﷺ» و «تاریخ الخلفاء» می باشد (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۳، ص ۲۶۸؛ آقابرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۱۶، ص ۱۶۴؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۲۵۰؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۲، ص ۲۸۳؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۳۱۳).

۳۹.۵. صابونی اسماعیل (۳۷۳-۴۴۹ ق/۹۸۳-۱۰۵۷ م)

ابو عثمان اسماعیل بن عبد الرحمن بن احمد نیشابوری (شیخ الاسلام) فقیه، محدث، خطیب، مفسر و واعظ که در نیشابور، هرات، سرخس، حجاز و شام استماع حدیث نمود. متولد و متوفی در نیشابور بوده است. آثار او عبارتند: «ذم الکلام»، «الفاروق فی الصفات کتاب»، «الاربعین» در حدیث و «الفصول فی الاصول» (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۱، ص ۳۱۴؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۷، ص ۱۹۸؛ دهخدا «اسماعیل» ص ۲۵۱۶؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۲۷۵).

۴۰.۵. صابونی نیشابوری ابویعلی (۳۷۵-۴۵۶ ق/۹۸۴-۱۰۶۵ م)

ابویعلی، اسحاق بن عبدالرحمان بن احمد صابونی نیشابوری، مُسْنِد، محدث و عالم که وی برادر شیخ الاسلام ابو عثمان صابونی نیشابوری است. زاهر بن طاهر و ابو عبدالله فراوی و هبثالله سیدی و عبیدالله بن محمد بیهقی از وی حدیث روایت کرده‌اند. عبدالغافر فارسی گوید: که ابوعلی شیخی مورد اعتماد، و بر طریقه صوفیه بود. آثارش عبارتند: «الاجزاء الفرائد العشرة» یا «الاجزاء الفوائد العشرة» (ذهبی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۸، ص ۷۶).

۴۱.۵. صهرشتی ابو الحسن (م حدود ۴۴۲ ق/۱۰۵۱ م)

ابو الحسن، سلیمان بن حسن بن سلمان صهرشتی (یکی از شهرهای دیلم)، محدث، فقیه و متکلم که از آثار او

می‌توان «النفیس»، «التنبیه» (تنبیه الفقیه)، «النوادر»، «المتعة»، «ما لا یسع» (شرح ما لا یسع)، «عمدة الولی»، «قبس المصباح»، «إصباح الشیعة بمصباح الشریعة»، «التبیان فی عمل شهر رمضان»، «نهج المسالک إلى معرفة المسالک»، «شرح النهایة» را نام برد (ابن بابویه، ۱۳۶۶ش، ص ۶۷؛ حرعاملی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۲۹؛ امین، ۱۴۰۶ق، ج ۷، ص ۳۲۱؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۵۶).

۴۲.۵. طبری طاهر (۳۴۸-۴۵۰ ق. ۹۶۰-۱۰۵۸ م)

ابو طیب، طاهر بن عبدالله بن طاهر طبری، فقیه شافعی، ادیب، شاعر، متولد آمل طبرستان و ساکن و متوفی در بغداد بود. نزد ابوعلی زجاجی در آمل و دیگر بزرگان نیشابور و گرگان تلمذ نمود، از جمله شاگردانش ابواسحق شیرازی بوده است. از تألیفات اومی توان به: «شرح مختصر المزنی»، «شرح فروع ابن الحداد» و کتاب «فی طبقات الشافیه» اشاره کرد (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۳، ص ۳۲۱؛ سرگین، ۱۴۰۳ق، ب ۱، ج ۳، ص ۱۲۳؛ خوانساری، ۱۳۴۹ش، ج ۴، ص ۱۴۹؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۴، ص ۴۵؛ دهخدا، ۱۳۴۱ش، «طاهر»، ص ۸۳؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۳۷).

۴۳.۵. شیخ طوسی ابو جعفر (۳۸۵-۴۶۰ ق/ ۱۰۶۷-۹۹۳ م)

ابو جعفر، محمد بن حسن بن علی، معروف به شیخ طوسی و شیخ الطائفة؛ محدث، فقیه، اصولی، متکلم، مفسر و رجالی که در توس زاده شد و در نجف درگذشت. معروف‌ترین مشایخ حدیثی او را می‌توان چنین نام برد: شیخ مفید، سید مرتضی، حسین بن عبید الله غضائری، ابو الحسن جندی، ابن عبدون، ابن صلت و ابن ابی جید. از جمله آثار گرانبارش می‌توان به: «تهذیب الاحکام»، «الاستبصار»، «الرجال»، «الفهرست»، «مصباح المتهجد»، «الغیبة»، «اختیار معرفة الرجال»، «مقتل الحسین (علیه السلام)»، «أخبار مختار»، «هدایة المسترشد»، «اخبار المجالس» معروف به امالی اشاره کرد (ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۴؛ امین، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۳۱۵؛ زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۶، ص ۳۱۵؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ش، ج ۷، ص ۳۶۵؛ ج ۱، ص ۱۴؛ ج ۲، ص ۲۳۵؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۲۸۷؛ خوانساری، ۱۳۴۹ش، ج ۶، ص ۲۱۶؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۳، ص ۳۲۵؛ آقابزرگ، بی‌تا، طبقات اعلام الشیعة «پنجم»، ص ۱۶۱؛ طوسی، بی‌تا، ۱۵۹؛ قمی، ۱۳۶۸ش،

ج ۲، ص ۳۹۴؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۲۰۲).

۴۴.۵. ظاهری ابن حزم (۳۸۴ - ۴۵۶ ق/ ۹۹۳-۱۰۶۵ م)

ابو محمد، علی بن احمد بن سعید بن حزم، معروف به ابن حزم ظاهری، فقیه، محدث، اصولی و متکلمی بزرگ و فرزانه بود که در شهر «قرطبه» به دنیا آمد. بیشتر وی را ایرانی الاصل دانسته‌اند که جدش از اسرای ایرانی-اسیر یزید بن ابی سفیان - بوده است. وی بیش از صد کتاب در زمینه‌های مختلف تألیف کرد. دو کتاب الإحکام فی أصول الأحکام در اصول فقه، و المحلی در کلام و فقه، معروف‌ترین آثار اویند (ذهبی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۸۴: ۱۸؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۱۹۸: ۴؛ زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۲۵۴: ۲؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۶: ۸).

۴۵.۵. عبادی هروی محمد (۳۷۵-۴۵۸ ق/ ۸۵-۱۰۶۶ م)

ابو عاصم، محمد بن احمد بن محمد بن عبادی هروی محدث، فقیه شافعی و قاضی و شافعی وی از احمد بن محمد بن سهل قزاق و دیگران حدیث شنید. از آثار وی ادب القضاء یا ادب القاضی، المبسوط در فروع فقه شافعی در حدود سی مجلد؛ «الهدای الی مذهب العلماء»، «طبقات الشافعیین» یا «طبقات الفقهاء»، «المیاه»، «الاطعمه» می‌باشد (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۶، ص ۲۰۶؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۷، ص ۱۷۷؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۳، ص ۲۹۲؛ دهخدا، ۱۳۴۱ ش، «محمد» ص ۵۷۱؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۹، ص ۱۰).

۴۶.۵. علم الهدی سید مرتضی (۳۵۵-۴۳۶ ق/ ۹۶۴-۱۰۴۵ م)

ابوالقاسم، علی بن الحسین بن موسی، مشهور به سید مرتضی علم الهدی، نقیب طالبیان، از نظر منزلت علمی و اعتبار فقهی در مرتبت بسیار والایی قرار دارد که کمتر کسی در آن عصر به پایه‌ی آن نایل آمده است او پیشوای فقهی، متکلم و مرجع امامیه در عصر خویش، پس از درگذشت استاد عالیقدرش شیخ مفید (م ۴۱۳) بوده است. وی در بغداد به دنیا آمد که از جانب پدر و مادر نسب بس شریفی داشت. کنیه‌اش علم الهدی و لقبش ذوالثمانین، ابوالثمانین

و ذوالمجدین و شریف سیدمرتضی می‌باشد. ایشان از اساتید بزرگواری هم‌چون شیخ مفید، خطیب ادیب ابن نباته و شیخ حسن بابویه بهره جست و شاگردانی مانند: شیخ طوسی، قاضی ابن البرّاج، ابوالصلاح حلبی، ابوالفتح کراجکی، سلّار بن عبدالعزیز دیلمی و... را در حوزه‌ی درسی خویش تربیت نمود. از کتاب‌های حدیثی ایشان می‌توان به «الامالی» و «دُرالفوائد» اشاره کرد (ابن شهر آشوب، بی‌تا: ص ۶۹؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۴، ص ۱۸۵).

۴۷.۵. غزالی ابو حامد محمد (۴۵۰-۵۰۵ ق/ ۱۰۵۹-۱۱۱۴ م)

محمد غزالی فرزند محمد فیلسوف، متکلم و فقیه ایرانی و یکی از بزرگ‌ترین مردان تصوف سده‌ی پنجم هجری است و در توس دیده به جهان گشود. از آثار حدیثی وی می‌توان به «التعلیقه فی فروع المذهب» و «المنخول فی الاصول» اشاره کرد (ذهبی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۹، ص ۳۲۲؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۱، ص ۲۶۶؛ زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۷، ص ۲۲).

۴۸.۵. فارسی عبد الغفار (۴۵۱-۴۲۹ ق/ ۱۰۵۹-۱۱۳۵ م)

ابو الحسن، عبد الغفار بن اسماعیل بن عبد الغفار فارسی، محدث، مورّخ. متولد و متوفی در نیشابور که از امام الحرمین جوینی اصول علم حدیث و فقه را آموخت و از پدر و دایی خویش و دیگر محدثین احادیث بسیاری استماع نمود؛ سپس به خوارزم، هند، و غزنه رفت و به نشر احادیث پرداخت و اواخر عمر به نیشابور باز گشت و واعظ و خطابه گفت. آثارش: «مجمع الغرائب»، «المفهم شرح غریب المسلم» و «السیاق» می‌باشد (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۴، ص ۱۵۷؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۴، ص ۹۶؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۴، ص ۲۷۳؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۳، ص ۶۷؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۲۶۷، ص ۵).

۴۹.۵. فارسی عبد الغفار بن اسماعیل (۵۲۸ ق/ ۱۱۳۷ م)

عبد الغفار بن اسماعیل فارسی، در نیشابور متولد شد، از کارهای حدیثی او می‌توان به کتاب «الاربعمین» و «مجمع الغریب» در شرح صحیح مسلم نیشابوری اشاره کرد (دبیری نژاد، ۱۳۵۴ ش، ص ۸۳).

۵۰.۵. فُورانی مَرَوَزی عبدالرحمان (۳۸۸-۴۶۱-۴۶۳ ق/ ۹۹۷-۱۰۷۰-۱۰۷۲ م)

ابوالقاسم، عبدالرحمان بن محمّد بن احمد بن فوران فُورانی مروزی محدّث، فقیه شافعی، اصولی و مصیّف وی در فقه شاگرد ابوبکر قفال شاشی بود و از او هم چنین از علی بن عبدالله تیسفونی حدیث شنید. عبدالرحمان بن عمر مروزی و عبدالمنعم بن ابی القاسم قشیری و محئی السنه بغوی و دیگران از وی حدیث شنیدند. فورانی دارای مصنفات بزرگ و بسیاری در اصول و خلاف و جدل و ملل و نحل می‌باشد: «الابانة»، «العمدة»، «اسرارالفقه»، «کتاب العمل»، «شرح الفروع ابن حداد» (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۸، ص ۲۶۴؛ سبکی، ۱۹۷۱م، ج ۳، ص ۴۳۳؛ زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۳، ص ۳۲۶؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۹۲).

۵۱.۵. قاری جعفر (۴۱۷-۵۰۰ ق/ ۱۰۷-۱۱۰۶ م)

ابو محمّد جعفر بن احمد بن سراج قاری بغدادی، محدّث، حافظ، ادیب، شاعر، متبحّر در قرائت، لغت و نحو می‌باشد. او در بغداد متولد شد و هم آنجا هم درگذشت. در مصر، طرابلس، دمشق و بغداد حدیث نقل می‌کرده است. از ابوالقاسم تنوخی استماع حدیث نموده و سلفی از او روایت کرده است. آثار اوست: «مصارع العشاق»، «زهد السودان»؛ «نظم التنبيه» و «نظم المناسک» در فقه شافعی (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۲، ص ۱۱۵؛ خوانساری، ۱۳۴۹ش، ج ۲، ص ۲۳۶، مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۴، ص ۳۹۶ قمی، ۱۳۶۸ش، ج ۲، ص ۳۱۲؛ کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۳۱).

۵۲.۵. قاضی القضاة عبد الجبّار (م ۴۱۵ ق/ ۱۰۲۵ م)

ابوالحسن، عبد الجبّار بن احمد بن عبد الجبّار همدانی اسد آباد (استرآبادی). وی عالم، فقیه اصولی، متکلم که از اساتید سیدرضی و با یک واسطه از مشایخ خطیب بغدادی می‌باشد. آثارش: «تنزیه القرآن عن المطاعن»، «الامالی» و «تفسیر قرآن» (زرکلی، ۱۹۶۶م، ج ۷، ص ۴۷؛ خوانساری، ۱۳۴۹ش، ج ۵، ص ۱۷؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۴، ص ۴۱۵؛ آقابزرگ، بی تا، طبقات الشیعه، «چهارم»، ص ۱۰۱؛ قمی، ۱۳۶۸ش، ج ۳، ص ۵۳).

۵۳.۵. قزوینی ابوالفرج (قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی)

ابوالفرج، محمد بن موسی بن علی قزوینی محدث امامی است. او ثقة و صحیح الروایة بوده است. آثارش او عبارتند از: «الرد علی اسماعیلیه»، «الطرائف و قرب الاسناد و الموجز و المختصر من الفاظ سید البشر» (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۳، ص ۳۹۷؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۷، ۲۳۷؛ آقابزرگ، بی تا، طبقات اعیان الشیعه «پنجم» ص ۱۸۷؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱، ص ۱۴۰؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۲، ص ۶۵).

۵۴.۵. قمی حسن (م ۵۱۰ ق / ۱۱۱۶ م)

ابومحمد، حسن بن حسین بن حسن قمی رازی (شمس الاسلام، حسنکا) فقیه امامی وجد شیخ منتجب الدین بود. تمام مصنفات شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) و قاضی ابن البرّاج (م ۴۸۱ ق) و سلار بن عبدالعزیز (م ۴۶۳ ق) را از خود ایشان خوانده است. آثاری که می توان نام برد: «العبادات»، «الاعمال الصالحه»، «سیرالانبياء والائمة» (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۵، ص ۴۹؛ حرعاملی، بی تا، ج؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۲، ص ۲۴۷؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۶، ص ۱۱؛ آقابزرگ، بی تا، طبقات الاعلام الشیعه «ششم»، ص ۵۶؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۳، ص ۲۱۸).

۵۵.۵. قمی محمد (زنده در ۴۱۲ ق / ۱۰۲۱ م)

ابو الحسن، محمد بن احمد بن علی قمی (ابن شاذان، ابن اخت، قولویه) فقیه امامی از اساتید و مشایخ ابوالفتح کراچکی (م ۴۴۹ ق) و نجاشی (م ۴۵۰ ق) بوده است. آثارش: مائة المنقبه، بستان الکرام، ایضاً الدقائق است (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۹؛ حرعاملی، بی تا، ج ۲، ۲۴۱؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۲، ۲۹۴؛ ۱۰۷/۲: ۳/۳۱۶: ۲۲؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۱۱۷؛ ۶: ۱۱۷؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸، ۴۲؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱، ۳۲۳؛ ابن شهر آشوب، بی تا؛ ۱۱۷؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۸، ص ۲۹۵).

۵۶.۵. کراچکی^۱ ابوالفتح (م ۴۴۹ ق/ ۱۰۴۸ م)

ابوالفتح، محمد بن علی بن عثمان کراچکی یکی از بزرگان شیعه در قرن پنجم هجری به شمار می‌رود که در زمینه‌ی حدیث، تاریخ، ادبیات عرب، طب، نجوم، کلام و فقه تبخّر فروان داشت. شیخ مفید، شیخ طوسی و سید مرتضی اساتید وی هستند و او از ایشان روایت کرده است. هفتاد تألیف را به او نسبت داده‌اند. از جمله آثارش: «کنزالفوائد»، «الاستطراف فی ذکر ما ورد من الفقه من الإنصاف» می‌باشد (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۲، ص ۳۹۴؛ سرگین، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ص ۵۱۷؛ حرعاملی، بی تا، ج ۲، ص ۲۸۷؛ ابن شهر آشوب، بی تا، ص ۱۱۸؛ زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۷، ص ۱۶۲؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۶، ص ۲۰۹؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۵، ص ۲۰۹؛ آقابزرگ، بی تا، طبقات اعلام الشیعه «پنجم»، ص ۱۷؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۳، ص ۱۰۸، کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۱، ص ۲۷).

۵۷.۵. گنابادی نیشابوری عبدالغفار (۴۱۴-۵۱۰ ق/ ۱۰۲۳-۱۱۱۹ م)

ابوبکر، عبدالغفار گنابادی نیشابوری مسند و محدّث نیشابوری و از ابوطاهر مخلص استماع حدیث کرده بود. سمعانی در "انساب" او را ستوده است. از آثارش است: «الاجزاء و الفوائد» در حدیث (حموی، ۱۹۶۵ م، ج ۲، ص ۱۹۲).

۵۸.۵. مستغفری جعفر (۳۵۰-۴۳۲ ق/ ۹۶۱-۱۰۴۱ م)

ابوالعبّاس، جعفر بن محمد بن ابوبکر سمرقندی. فقیه محدّث، مورّخ، خطیب، مفسّر که آثارش عبارتند از: «الدعوات» در حدیث، «فضائل القرآن»، «تاریخ نسف» (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۲، ص ۱۲۳، امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۴، ص ۱۸۳؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۳، ص ۲۵۹؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۲، ص ۲۳۵؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۵، ص ۳۰۳؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۳، ص ۱۸۴؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۳، ص ۱۵۰).

۱. کراچک روستایی واقع در دروازه‌ی واسط، در مرکز شرقی عراق، سر راه بغداد. بصره (حموی، ۱۹۶۵ م، ج ۴: ۴۴۳)

۵۹.۵. مفید نیشابوری (م ۴۴۵ ق/ ۱۰۵۴ م)

ابومحمد، عبدالرحمان بن احمد بن حسین نیشابوری خُزاعی (مفید)؛ محدث امامی، فقیه و واعظ بزرگ امامیه در ری بود. وی هم از مشایخ حدیث امامیه و هم از اهل تسنن حدیث شنید و روایت کرد. او با عبدالجبار مفید معاصر و از شاگردانش شیخ طوسی، سلار بن عبدالعزیز و سیدمرتضی بوده است. سیدمرتضی رازی و شیخ ابو الفتوح از ایشان روایت کرده‌اند. آثار ایشان در زمینه حدیث، فضایل و مناقب و وعظ و اخلاق بود: «سفينة النجاة في مناقب أهل البيت العلويات الرضويات عليه السلام»، «الأمالی»، «عیون الأخبار»، «مختصرات فی المواعظ و الزواجر» (حرعاملی، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۷؛ امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۷، ص ۴۶۴؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۱۲، ص ۱۹۹، خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۴، ص ۱۵؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۵، ص ۳۶۰؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۳، ص ۱۹۹؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۵، ص ۱۱۷).

۶۰.۵. نیشابوری محسن (معاصر شیخ طوسی)

محسن بن حسین بن احمد نیشابوری خُزاعی؛ محدث و متکلم که تألیفات او در زمینه حدیث، آداب و سیره، فقه الحدیث و علوم قرآن بود است. آثار اوست: «الأمالی فی الأحادیث»، «السیر»، «بیان من کنت مولاه»، و «إعجاز القرآن» (حرعاملی، بی تا، ج ۲، ص ۲۲۸).

۶۱.۵. واسطی احمد (۴۷۶-۵۵۲ هـ / ۱۰۸۲-۱۱۵۷ م)

ابوالعباس، احمد بن بختیار ابن علی ماندائی واسطی (ابن بختیار)، فقیه، مورخ، نحوی، لغوی که متولد در واسط و متوفی در بغداد می‌باشد. مدتی در بغداد قضاوت می‌کرد، آن‌گاه به بغداد رفت و به استماع حدیث پرداخت. از آثار او: «کتاب القضاة»، «تاریخ الصبائح» (مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۱۲۷؛ دهخدا، ۱۳۴۱ ش، «احمد» ص ۱۱۷۴؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۱۹۹).

۶۲.۵. واسطی علی (م ۴۵۷ ق ۱۰۶۵ م)

علی بن محمد شاکرلیشی (مؤدب)، محدث و اخباری امامی است، که آثارش: «فی فضائل اهل البیت» و «عیون الحکم و المواعظ» می‌باشد (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۸، ص ۳۰۸؛ آقابزرگ، ۱۳۶۴ ش، ج ۱۵، ص ۳۸۶؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۶، ص ۲۸۸؛ کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۷، ص ۲۰۲).

اگرچه محدثان ایرانی در این سده بیش از اینها می‌باشند برای اجتناب از طولانی شدن متن مقاله اسامی برخی دیگر از محدثان ایرانی صرفاً بیان شده و قطعاً اینها همه‌ی محدثان ایرانی سده‌ی پنجم نبوده و به احتمال قوی با جستجو در دیگر منابع می‌توان به اسامی دیگری نیز دست یافت که در پژوهش‌های بعدی دنبال خواهد شد.

۶۳. ابن عبد المنعم حسین (م ۴۷۱ ق/ ۱۰۷۸ م) (مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸، ص ۱۰۳).
۶۴. ابن مبارک حسن (م ۴۵۸ ق/ ۱۰۶۵ م) (مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸۹، ص ۸۹).
۶۵. ابن وتار احمد (م ۴۲۹ ق/ ۱۰۳۸ م) (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۳، ص ۸۰).
۶۶. ابن هزار مرد عبد الله (قرن پنجم ق/ یازدهم میلادی) (مدرس، ۱۳۷۴ ش، ج ۳، ص ۲۷۲).
۶۷. ابو شجاع محمد (۴۳۷-۴۸۸ ق/ ۱۰۴۵-۱۰۹۵ م) (قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱، ص ۹۶).
۶۸. ابو صمصام ذوالفقار (۴۵۵-۵۳۶ ق/ ۱۰۶۳-۱۱۴۱ م) (حرعاملی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۱۵؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱، ص ۱۰۳).
۶۹. ابو طاهر علوی ابراهیم (م ۴۴۶ ق- ۱۰۵۴ م) (مدرس، ۱۳۷۴ ش، ج ۱۷۰ ص ۷، قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۲، ص ۲۱۰).
۷۰. اصفهانی ابونعیم بن مهران (۳۳۶-۴۳۰ ق) (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۳، ص ۶).
۷۱. اهوازی ابوعلی (۳۶۲-۴۴۶ ق) (عسقلانی، ۱۹۷ م، ج ۲، ص ۴۴۲).
۷۲. بزّاز محمد (م ۴۱۰ ق/ ۱۰۱۹ م) (کحاله، ۱۴۱۴ ق، ج ۹، ص ۴۵).
۷۳. بیهقی زید (م ۵۱۷ ق/ ۱۱۲۳ م) (آقابزرگ، ۱۳۷۴ ش، ج ۶، ص ۷۰).
۷۴. جبّلی محمد (م ۴۳۹ ق ۱۰۴۸ م) (زرکلی، ۱۹۸۶ م، ج ۷، ص ۱۶۲).

۷۵. خُتلی محمد (م ۴۵۳/ق ۱۰۶۱ م) (مدرس، ۱۳۷۴ ش، ج ۷، ص ۲۳۸).
۷۶. دلوی احمد (م ۴۳۴/ق ۱۰۴۳ م) (همان، ج ۲، ص ۲۲۷).
۷۷. رامشی محمد (م ۴۸۹/ق ۱۰۹۵ م) (همان، ج ۲، ص ۹۶۲).
۷۸. زوزنی عبدالرحمن (م ۴۵۵/ق ۱۰۶۳ م) (همان، ج ۲، ص ۳۹۴).
۷۹. سهیلی علی (زنده در ۴۳۱/ق ۱۰۴۰ م) (همان، ج ۳، ص ۱۰۳).
۸۰. سنجری عبدالاول (۴۵۸-۵۵۳/ق ۱۰۶۵-۱۱۵۸ م) (مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۳۹، ص ۹۱؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱، ص ۱۷۲).
۸۱. سیرافی ابن نوح (قرن ۴ و ۵/ق ۵۰۰ م) (مدرس، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۱۸۶).
۸۲. طوسی احمد (م ۵۰۰/ق ۱۱۰۷ م) (مدرس، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۱۸۶).
۸۳. غزالی احمد (م ۵۲۰/ق ۱۱۲۶ م) (زرکلی، ۱۹۸۶ م، ج ۱، ص ۲۰۸).
۸۴. فارمدی طوسی خراسانی محمد (۴۰۵ - ۴۰۷ - ۴۷۷/ق ۱۰۱۴-۱۰۱۶-۱۰۸۶ م) (حموی، ۱۹۶۵ م، ج ۴، ص ۲۵۹).
۸۵. فالی خوزستانی علی (م ۴۴۸/ق ۱۰۵۷ م) (مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۴، ص ۲۸۹؛ قمی، ۱۳۶۸ ش، ج ۳، ص ۱۲).
۸۶. قشیری عبدالکریم (۳۷۶-۴۶۵/ق ۹۸۶-۱۰۷۲ م) (زرکلی، ۱۹۸۶ م، ج ۴، ص ۱۸۰).
۸۷. قومسانی همدانی محمد (۳۹۹-۴۷۱/ق ۱۰۰۸-۱۰۸۰ م) (ذهبی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۸، ص ۴۳۵؛ حموی، ۱۹۶۵ م، ج ۴، ص ۴۷۰).
۸۸. کاتب جرجرائی احمد (قرن پنجم هجری/یازدهم میلادی) (امین، ۱۴۰۶ ق، ج ۳، ص ۷۷).
۸۹. معتزلی احمد (م ۴۱۵/ق ۱۰۲۳ م) (زرکلی، ۱۹۶۶ م، ج ۴، ص ۴۷؛ خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۵، ص ۱۷؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش، ج ۴، ص ۴۱۵).
۹۰. میهنی^۱ اسعد (۴۶۱-۵۲۷/ق ۱۰۶۹-۱۱۳۳ م) (خوانساری، ۱۳۴۹ ش، ج ۲، ص ۶؛ مدرسی، ۱۳۷۴ ش،

۱. میهن دهی است در خراسان مابین سرخس و ابیورد (ر.ک دهخدا ذیل «میهن»)

ج ۶، ص ۸۳).

۹۱. نیشابوری جعفر (۳۸۶-۴۴۸ ق/ ۹۹۶-۱۰۵۶ م) (امین، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۱۸۱؛ مدرسی، ۱۳۷۴ش، ج ۶، ص ۲۷۸).

۹۲. هروی سالم (م ۴۳۳ ق/ ۱۰۴۲ م) (کحاله، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۲۰۳).

۹۳. هروی عبد الواحد (م ۴۶۳ ق/ ۱۰۷۱ م) (مدرس، ۱۳۷۴ش، ج ۵، ص ۱۶۹).

۶. نتیجه‌گیری

بنابر آنچه در این پژوهش گذشت؛ سده‌ی چهارم و پنجم هجری از نظر رشد و گسترش علوم حدیث، درخشش و بالندگی خاصی داشته و از مهم‌ترین علل موفقیت محدثان ایرانی، وجود حاکمانی است که توجه آنان به علم و علماء موجب پیشرفت‌های فراوان و قابل توجه در علوم حدیث شده است. از عوامل دیگر موفقیت در این سده روح تساهل و عدم تعصبی بود که در بین مسلمانان و اندیشمندان وجود داشته است، تا آن‌جا که در بین علمای شیعه و اهل تسنن نوعی «مدارای علمی» قابل مشاهده است. مرکز ثقل علمی شهر بغداد بود و شهرهای دیگر مانند: ری، اصفهان، نیشابور، خوارزم، بخارا، سمرقند و همدان به موازات هم و با وحدتی جدی به پیش رفتند، بطوری که در بغداد یا ری محدثان هر دو گروه شیعه و اهل تسنن دیده می‌شوند. فزونی محدثان در این سده به ترتیب تعداد محدث مربوط به نیشابور، بغداد، توس، اصفهان، واسط، ری، قم، مرو، همدان، طبرستان، هرات، بیهق، آوه، آمل، دیلم، برقان، عکبری، بغشور، فال، قزوین، جرجان، شیراز، اسفراین، سیراف فارس، سمرقند، میامارقین، موصل و سیستان می‌باشد.

منابع

۱. آ، باسانی، تاریخ ایران کمبریج، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰ش.
۲. آقازرگ طهرانی، محمد محسن، الذریعة فی تصانیف الشیعة، چاپ اول، تهران: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۶۴ش.

۳. همو، طبقات الاعلام الشيعة، محقق: منزوی، علی نقی، قم: اسماعیلیان، بی‌تا.
۴. ابن اثیر، عزالدین ابو الحسن علی بن الکرّم، الكامل في التاريخ، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: موسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۷۱ ش.
۵. ابن بابویه الرازی، منتجب الدین علی، الفهرست، تحقیق: السید جلال الدین الأرموی (المحدث الأرموی)، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۳۶۶ ش.
۶. ابن خلکان، احمد بن محمد، وفيات الاعیان، محقق: عباس احسان، قم: منشورات الشریف الرضی، ۱۳۶۴ ش.
۷. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء، نجف اشرف: المطبعة الحیدریة بی‌تا.
۸. امین، سید محسن، أعیان الشيعة، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ ق.
۹. اصطخری، ابراهیم بن محمد (الکرخی)، مسالک الممالک، لیدن و بریل: ، ۱۹۶۷ م.
۱۰. جوئل کرمر، احیای فرهنگي در عهد آل بویه، ترجمه: محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵ ش.
۱۱. حرعاملی، محمد بن حسن، امل الآمل فی العلماء جبل عامل، قم: دارالکتب الاسلامیه، بی‌تا.
۱۲. حموی، یاقوت، معجم البلدان، چاپ افست تهران، چاپ فردیناند و وستنفلد: لایپزیگ، ۱۹۶۵ م.
۱۳. خوانساری، محمد باقر بن زین العابدین، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، قم: ناشر اسماعیلیان، ۱۳۴۹ ش.
۱۴. دبیری نژاد، بدیع الله، علم الحدیث و نقش مشاهیر ایرانی در تدوین احادیث معتبر، بی‌جا: نشریه وحید، ۱۳۵۴ ش.
۱۵. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: چاپ سیروس، ۱۳۴۱ ش.
۱۶. ذهبی، محمد بن محمد، تاریخ الاسلام و وفيات المشاهیر و الاعلام، بیروت: چاپ بشار عواد معروف، ۱۴۲۴ ق.
۱۷. همو، سیر اعلام النبلاء، تحقیق: شعيب الأرئووط و حسين الأسد، چاپ نهم، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۳ ق.

۱۸. رحمتی، محمد کاظم، تاریخ حدیث شیعه در سده‌های چهارم تا هفتم هجری، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۹ق.
۱۹. زرکلی، خیرالدین، الاعلام، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۶م.
۲۰. سازمان نقشه برداری کشور، طرح اطلس ملی ایران، تهران: سازمان نقشه برداری کشور، ۱۳۸۴ش.
۲۱. سبکی، عبدالوهاب بن علی، طبقات الشافعیة الکبری، قاهره: چاپ محمود محمد طناحی و عبدالفتاح محمد حلو، ۱۹۷۶م.
۲۲. سبحانی، جعفر، موسوعة طبقات الفقهاء، قم: موسسه امام صادق \$، ۱۴۱۸ق.
۲۳. سرگین، فواد، تاریخ التراث العربی، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی @، ۱۴۰۳ق.
۲۴. صفدی، خللیل بن ایبک، الوافی بالوفیات، محقق جمعی از محققین، بیروت: دارالنشر فرانزشتاینر، بی تا.
۲۵. عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، لسان المیزان، بیروت: موسسه‌العلمی للمطبوعات، ۱۹۷۱م.
۲۶. قزوینی، رشید الدین عبدالجلیل، النقص، تصحیح میر جلال الدین محدث، تهران: نشر انجمن آثار، ۱۳۵۸ش.
۲۷. قمی، عباس، الکنی و الالقاب، مقدمه نویس: امینی، محمد هادی، تهران: مکتبه‌الصدر، ۱۳۶۸ش.
۲۸. الکتانی، محمد بن جعفر، الرسالة المستطرفة، بیروت: دار البشائر الإسلامیة، ۱۴۱۴ق.
۲۹. کحاله، عمر رضا، معجم المؤلفین، بیروت: موسسه‌الرساله، ۱۴۱۴ق.
۳۰. مدرس تبریزی، محمدعلی، ریحانة الادب، چاپ چهارم، تهران: خیام، ۱۳۶۴ش.
۳۱. نجاشی، احمد بن علی، الرجال، قم: موسسه نشر الاسلامیه التابعة لجماعة المدرسین بقم، ۱۳۶۵ش.